

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№72
(19262)

2019 чылдың
июль 2
вторник

Хүннүң үнери — 03:50
Ажары — 21:16
Хүн дурту — 17:28

Садар өртээ хостуг 12+

Тес-Хем кожуннуң Наадымындан репортаж

ТОРГУ ХЭЭЛИГ УЗУН ТЕСТЕ

Тес-Хем кожуннуң республикада дээ ажыл-агыйның көргүзүлгери-не база мурнакчыларның одуруун-киргени чоргааранчыг. Узун Тести бын нояннар болгаш малчыннар рту дээрзин, Культура бажыңының нында өгбелерниң тураскаалы бордокулчак ак өглер херечилеп турар. Эрткен дыштаныр хүннерде кожуннуң малчыннар Наадымын кожазы Эрзин ко-ундан эстафетаны хүлээп ап эрттир-нер. Наадымның байырлыг ажыды-кынында Тываның Чазааның төлээзи тур Монгал ТР-ниң Баштыңы Шолбан Ра-оолдуң өмүнээзинден дамчыткан Ыр чедиришкинниң сөстөрүн чугаа-ан. База Чазактың Өөрүп четтиришкин-нин Берт-Дагдан малчын, чолаа-

чы Дадар-оол Даажомбага, «Деспең» бүдүрүлгезиниң даргазы Вячеслав Сан-чатка, Чодураадан Максим Миндирмага тывыскан. ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайы-ды Эртине Данзы-Белек байыр чедиргеш, көдээ ажыл-агыйның мурнакчылары чыл-гычы Айыраш Бадарчыга, О-Шынаадан Герой Өдекейге, Кызыл-Чыраадан Ва-сильи Аринага, Чыргалаңдыдан Даш-Шулуу Доктаавайга, Кызыл-Чыраадан Айдың-оол Соянга хүндүлел бижиктерни байырлыг байдалга тывыскан.

Дээди Хуралдың депутаттары Ра-дислав Наважап, Эрес Хайың "Тыва Парламентиниң 25 чылы" деп херек демдектерин Шуурмактан Владимир Бүдөгечиге, Чыргалаңдыдан Байыр Сувандиге, база хүндүлел бижиктерни

Сай-Даш Шалыкка, Хүлер-оол Шойда-ка, Сай-Суу Сидоога тыпсып, улам эки-ажылдаарын күззэн. Улаштыр Тес-Хем кожуннуң баштыңы Чодураа Донгак, ора-лакчы дарга Чейнеш Каржал «Кожуннуң хүндүлүг хамаатызы» деп херек демдек-терин Даш Кунгаага, Херелмаа Ойдупка, Орлан Соянга, Маама Доржуга, Алек-сандр Кыргыска болгаш кожуннуң өске-даа чурттакчыларынга тывыскан. Оон аңгыда, кожуннуң алдарлыг малчын-нарын, араттарын, сайгарлыкчыларын, кадык камгалалының хүндүлүг ажылдак-чыларын, өөредилге адырының, садыг-шугумунуң хоочуннарын, школаларның тергиин доозукчулары Самагалтайдан Аңгыр Минчейге, Кызыл-Чыраа шко-лазындан Ай-Суу Баянга, Самагалтай школазының өөреникчизи Яна Оюнга херек демдектерин тыпсып, өске-даа мурнакчыларны шаңнап-мактааннар. Көдээ ишчилерге салым-чаяанныг оол-дар, кыстар ыры-шоорун бараалгаткан. Бичии уругларның «Самаха» бөлүүн кожуннуң удуртулганы магадап көргөш, республиканың Наадымынче чалады. Бо бөлүктүң удуртукчузу — танцы башкызы Евгения Маадыр. Оон аңгыда, «Челээш» уруглар садының чаштары көрүкчүлөрнү сонуургалын хаара тудуп, ыры-шоор, каткы-хөглүг сам-биле чылган чонну өөрткен.

СҮҮЗҮННҮГ, СҮТТҮГ ШАЙЫМ

Кайы-даа кожунда шай байырла-лын чыл санында эрттирип турары онза
(Уланчызы 3-кү арында).

ТОЖУДАН ПЕНСИЯЛАП ҮНЕРИ ОЛУГАЛЫГ БЕ?

БО УШ КОЖУУННУ КЫДЫККЫ СОҢГУ ЧҮККЕ ДЕҢНЭЭНИ-БИЛЕ ЫНДА ШАЛЫҢ БОЛГАШ ПЕНСИЯНЫҢ ХЕМЧЭЭЛИ ӨСКЕ КОЖУУННАРГА КӨӨРДЕ, УЛУГ БОЛУП ТУРАП.

ПЕНСИЯЖЕ БО КОЖУУННАРДАН ҮНЕРГЕ ЧҮГЕ ЭКИЛ ДЭЭН ЧИЖЕКТИГ АЙТЫРЫГЛАРГА ХАРЫЫ-ЛАРНЫ ДОРТ ЭФИР ҮЕЗИНДЕ 2-01-35, 2-17-91 ДУГААРЛЫГ ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААШ, БИЛИП АП БОЛУР. ООН АҢГЫДА ШЫН СОЛУННУҢ РЕДАК-ЦИЯЗЫНГА АЙТЫРЫГЛАРЫН БИЖИМЕЛ-БИЛЕ КИИРИП БОЛУР.

Хүннүң медээлери

ИЗИГ СУГНУ ИЮЛЬ 11-ДЕ БЭЭР

Июль 1-ден эгелээш Кызылдың каът бажыңнарында изиг суг хандырылганы өжүргөн. Чылыг-электри төвүнүң ажылдакчыларының дыңнадып турары-биле алырга, септелге ажылдары 10 хонук уламчылаар. Ол үе дургузунда 2 км. чылыг хоорзаларын септээр, оон аңгыда, Кызылдың Калинин болгаш Правобережная кудумчуларында чылыг хандырылганың хоорзаларын солуур дээш оон-даа өске ажылдарны чорудар. Чылыг суг-биле чурттакчылыг микрора-йоннарны чада аайы-биле кезек-кезек-теп, хандырып эгелээрин ТЭЦ-тиң ажыл-дакчылары сагындырып турар.

ФЕДЕРАЛДЫГ ГРАНТЫНЫ ОЙНАДЫП АЛГАН

Чөөн-Хемчик кожуннуң төвү Чадаа-нада «Хээлер» болгаш Кызыл кожуннуң Каа-Хем суурда «Ручеек» уруглар садтары ТР-ниң Өөредилге яамызының деткимче-зи-биле 1-3 харлыг чаш уругларга база оларның ада-иезинге инфраструктуралыг төптү ажыдар сорулгалыг федералдыг грантыны ойнадып алган. Грантының түңү — 1 млн. 230 150 рубль болур. Ону «Ниити болгаш школа назы четпээн уругларның өөредилгези», «Амгы үениң негелдези-биле чаа технологиялары өөредилге программасынга ажылгаары» база «Өөредилгени сайзырадыры» деп федералдыг программалар езугаар пе-дагогика болгаш психологияның бурун-гаар депшилгелиг аргаларын ажылгап тургаш уругларны өөредир хемчеглерже чарыгдары көрдүнгөн.

ООЧУРДА 591 КИЖИ ТУРАП

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө яамызынга дайын хоочуннары база дайын-чааның уржуунда инвалид болган кижилерни ол ышкаш инва-лид уругларлыг өг-бүлелерни чурттаар бажың-биле хандыраарының талазы-биле комиссияның ээлчеглиг хуралы болган. Аңаа 6 кижиниң билдиришкенин сай-гарып көргөн. Оон түңнелинде, чүгле 2 кижиге дуза кадарын шийттирлээн: Афган дайынның хоочуну болгаш 3-кү бөлүктүң инвалиди хамаатыны чурттаар бажың-балгат-биле хандыраары көрдүнгөн. Амгы үеде дайын хоочуннары база 1-3 бөлүктөрнүң инвалидтери кижилерни чурттаар оран-сава-биле хандыраар тала-зы-биле оочурда 591 кижиге турар.

ТОРГААЛДАРНЫҢ ТҮҢҮ ӨСКЕН

Административтиг корум-чурум үрээшкенинниң талазы-биле федерал-дыг хоойлуда өскерлишкенин күш кир-ген. Өртке удур хемчеглерни хажытканы: ол дээрже арга-арыг черге одагланганы, таакпы тыртканы, арга-арыгже кирери хоруглуг үелерни тоомчага албааны дээш торгаалдарның түңүн өстүргөн. Хамаатыларны (чурттакчы чонну) 4000-5000 рубль, эрге-дужаалдыг кижилерни 20000-дан 40000, юридиктиг кижилерни 300000-тен 500000 рубль чедир торгаары көрдүнгөн.

«ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА 2019 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 16-ДА 10:00 ШАКТА РФ-ТЕ ПЕН-СИЯ РЕФОРМАЛАРЫНГА ХАМААРЫШКАН ДОРТ ЭФИР БОЛУП ЭРТЕР.

Аңаа РФ-тиң Пенсия фондузунуң эргелелиниң Тывада салбырының оралакчы даргазы Урана Кавааевна Монгуш, пенсия доктаадыр килдис даргазының оралакчызы Виолетта Анатольев-на Кечил-оол база килдис эргелекчизи Адыгжи Алексеевич Бегзин-оол киржир.

ТЫВАДА МӨҢГҮН-ТАЙГА, ТОЖУ, ТЕРЕ-ХӨЛ,

Чазак Даргазы социал
четкилерде

БУРУНГААР ХӨГЖҮЛДЕ

«Сибирь дугуржулгазы» чөвүлелдин ажылынга хамаарыштыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң бодалдары-биле үлешкен:

«Бөгүн «Сибирь дугуржулгазы» регионнар аразында ассоциация чөвүлелиниң хуралында коллегаларым-биле кады кылган ажылывыска таарзындым. Бистер дээрже Урал дагларының артында турар анаа чыып каан регионнар эвес болгай бис. Ажыл-херээвис канчаар чоруур ужурулуг, угланышкынывыс кандыг болурул дээрзин кады угаап билип чоруур бис. Чүгле кызыгаар чоогунда турар девискээрлерни дүвүредип бээр, кызыгаар таварыш транспорт оруунуң төлөвилелин сайгарып чугаалажып турган үеде баштай коргуп турганым чадавас. Ынчалза-даа ол ындыг эвес болду. Чижээ, кызыгаардан муң-муң километр ыракта-даа турар болза, экономика талазы-биле кызыгаар чоогунга кады ажилдажылганы бистиң регионувус дыка сонуурган турар. Ынчангаш «Сибирь дугуржулгазының» ажилдап кылып турар төлөвилелин акшаландырып, аңаа киржиринден ойталавайн турар дээрзин Андрей Травников, Новосибирск областың губернатору бөгүн чугаалады. Шак ынчаар чугаалааны, дыка хөй чүүлү илередип турар дээрзинге бүзүрөп көрүңер, чаңгыс чер-чурттугларым!

Бир эвес эрткен хуралды кысказы-биле түңнээр болза, кызыгаар таварыш оруу – автомобиль, авиация болгаш эң кол чүүл – демир-орук – бистиң шуптувуска, Сибирьниң девискээринге эргежок чугула херек деп, чаңгыс бодалга келдивис. Бистиң Тывавысты таварыш-

тыр Кыдатче баар демир-орук, Кызылдың аэропортуңдан Моолче, Кыдатче ужул үнөр самолеттар ышкаш. Хандагайтының каайлы пунктузу бүгү таладан ажилдаар хүлээлгелиг болуп, эрттирилгени тергилчидери ышкаш. Ындыг төлөвилелди боттандырырынга база бир немей базым ол-дур. Ам бүгү кичээгейни тодаргай төлөвилелдерже шилчидер ужурулуг.

Биче авиация дээрже анаа аргыжары берге районнары бар регионнарның күзээш кылып турар чүүлдери эвес дээрзин бөгүндө бис шуут тодаргай айтып кагдывыс. Ол азы кайы-бир регионнуң кандыг-бир агаар суднозун шилип алгаш, кожаларынга ужул чедери-биле анаа-ла ажилдап кылган маршрут четкизи эвес-тир. Ол дээрже, бүрүнү-биле күрүнениң программасы-дыр дээрзинге шупту чөпшээрештивис. Тодаргай билдингир. Бөгүн бис аажок турамык кылдыр көстүр кезек ажил-херектерни көрдүвүс. Иштики туризмниң хемчээли-биле Сибирь дөрткү черни ээлеп турар. Бистиң кайгамчык чараш регионувус үшкү черни ээлеп алырынче чүге семеп болбас деп. Шынап-ла, бирги черни алыр деп турамык сорулганы салып алыр херек деп санаар мен. Ийе, бистиң найысылалдарывыс-биле адааннажып чижирин биске берген. Ынчалза-даа бедик хемчээлди салып алырывыска, бистиң тергилчинип сайзыраар чылдагаанывыс улам хөй болур. Ооң кадында, Сибирьниң губернаторлары бот-боттарын деткижи, эгин кожа ажилдаар деп шын билип чоруур ниити сорулгазы бар».

САЙЗЫРАЛ ДЭЭШ ДЕМНЕЖИРИ ЧУГУЛА

Июнь 28-те Тываның Чазак-анга «Сибирь дугуржулгазы» деп Сибирь регионнарының ассоциацияның ээлчеглиг чыыжы болуп эрткен. Аңаа Сибирь федералдыг округтуң субъектилеринин удуртукчулары киржи, чоокку келир үеде дарый шиитпирлээр айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Хүннүң айтырыглары — биче авиацияның Сибирьде маршруттуг четкизин болгаш туризмни, база ооң инфраструктуразын сайзырадыры база экспорт угланышкыны коридорларны тургузары болган.

Шуулганы ажыдып тура, Россияның Президентизинин Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Сергей Меняйло Ассоциацияның ажылы бо чылдан эгелеп чаа угланышкын, чаа үзел-бодал-биле ажилдап эгелээнин демдеглээн. Сибирьниң регионнарының Санкт-Петербургка болуп эрткен делегей чергелиг чыыжынга демнинин көргүскени Владимир Путинниң округтар мурнунга салган сорулгаларын келир үеде ажыктыг чоруун чедип алырынга улуг идегелди берип турар деп, Сергей Меняйло демдеглээн.

Ассоциацияның күүсекчи комитетинин даргазы Геннадий Гусельников эрткен шуулганга берген даалга езугаар, биче авиацияны Сибирь девискээринге сайзырадыр дугайында шинчилел ажылын чоруткан түңнелдери-биле таныштырган. Кандыг хевирниң ужул чүүл транспортун ажылгаары база аэропорт шөлдеринин шынары дээш өске-даа чүүлдерни тодартакан. 2024 чылга чедир Сибирьниң авиабаазазына 12

олуттуг самолеттарны ажыл-лалга кирип, санын көвүдөдир тускай планны тургускан. Томск областың губернатору Сергей Жвачкин Россия деңнелинге регионнар аразында ажилдаар тускай биче авиацияны сайзырадыр программаны ажилдап кылдырган турар ужурулуг деп саналды кириген. Тозан чылдар эгезинге чедир Сибирьге агаар харылзаазының деңнели сайзырап турган, оон соонда шупту чүве буурап дүшкен. «Ийи муң чылдарда Томск областка айтырыгны көдүрүп турган бис, бо хүнде чүгле каш-ла рейстерни катап тургузар аргалыг болдувус. Регионнар чаңгыс аай самолеттарны ажылгаан турар ужурулуг, чаңгыс септелге баазазы болгаш техниктиг хандырылга чери тургузуп алырга, шупту талаларга эптиг-даа, камналгалыг-даа. Регион бүрүзүнде авиааргыжылганы сайзырадыр программалар бар, оларны ам каттыштырар үе келген» — деп, Сергей Жвачкин демдеглээн.

Томск хоорайда өөренип тыва сургуулдарның саны оларга болгаш ада-иелер тиг байдалды тургузар субсидия деткимчени о көргүзүп болурун губер-дыңнатты.

Бо хүнде «Сибирь дугуржулгазы» деп Сибирь регионнары каттыштырган ассоциация ажилдап кылган программаны агаар-биле аргыжы 1991 чылдың деңнелинге үндүрүп, сайзырадыр септелгелерин алырга болу-лыг. Ол чылдарда Кызыл, Красноярск хоорайларны азынга бир хүнде 14 хир дуушкуннарны чорудуп деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Экспорт угланышкыны транскызыгаарлыг коридорны тургузар талазы-биле улуг ажил чоруттуганынга демдеглээн. Ассоциация тускай эксперт-консультант чөвүлели регион бүрүзү кызыгаар ажылдыр ажилдажылга болгаш дыкы экономиктиг харылза-зын сайзырадыр төлөвилел мөөңөп чыып, өөренип келген. Оларның аразында эрткен чыгыш регионнарыга пунктулары, автоорук, демир-орук болгаш порт тургузар төлөвилелдери кирген. Бис шүүлдени эрткен төлөвилел «Делегей чергелиг кооперация болгаш экспорт» деп нация төлөвилелче кирип, деңнени алып. Чоокку келир Тываның экономиказын сайзыраарына идиг бээр чыыжы болурун деп, Сергей Жвачкин демдеглээн.

(Уланчызы 4-кү арың)

ДУЗАДАН КАДААЛЫҢАР

Хүндүлүг чаңгыс
чер-чурттугларывыс!

Бистиң кожавыста Иркутск областа суггур чаыстар үргүлчүлээн соонда, Нижнеудинск, Тайшет, Тулунский, Чункий муниципалдыг районнары суг үер-халап тавараан. 3 муң 735 бажың сугга барган. 9063 киж, оларның аразында 1984 бичии уруглар чурттаар оран-сава чок арткан. Чок апарган улустар бары хараадынчыг. Ол регионда онза байдалды чарлаан. Ооң чону чаңгыс хүнде хенертен бажың-балгадын, эт-хөрөгизин чидирип, эң нарын байдалга таварышкан. Ынчангаш шыдаар шаавыс-биле ачы-дузаны чедирип көрээлиңер, чаңгыс чер-чурттугларывыс!

ЧУГУЛА ХЕРЕК ЧҮҮЛДЕР:

- Савада арыг ижер суглар;

- Орун-дөжек херексели (чоогран, сырттык, матрац, чоогран хавы...)

- Чоттунар аржыылдар;
- Чылыг уктар;
- Идик-хептер;
- Иштики чылыг хептер;
- Идик аймаа;

- Чунар болгаш чугдунар херекселдер: саваң, шампуньнар, чугдунар порошок, аргыланыр чүүлдер;

- Удуур хаптар — спальные мешки;
- Аяк-шынак, паш-сава;

- Үр шыгжаар аш-чем аймаа: консервалар, крупалар, хендир-үзү.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының шупту регионалдыг салбырларында дузаламчыны чыып турар. Тываның регионалдыг салбырының хүлээп ап турар адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 32, өрзөл 122, тел. 2-32-70

Тенчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тес-Хемде бо байыр-
алга кожуунуң херэеженнер
өвүлели идепкейлиг киришкен.
ин сарыг шайы-биле черге-
штир далган, тараа, чөпкөк,
жаржар дээш барык шупту тыва
чөмнөрни делгеп салгаш,
ири черни төлөптии-биле чаа-
лалганнар. Чиң сарыг шай бо
кожуунуң боттарының бүдүрүп
бараны (брендизи). Мын-
херэеженнер чөвүлелиниң
ылын Белекмаа Чамзырай
идилиг удуртуп турар. Сама-
гтай суурда ажил чок херээ-
н упушту хаара тудуп, тайга-
ндан эм ооттарны, шайларны
алгаш, садып-саарып алыры
нчыл болган.

А Кызыл-Чыраа сумузу
нчелиг, уурактыг, чудаңныг
йын болгаш ак чөмин, быжыр-
н борбак далганын делгээн.
ан чүүл удуртукчузу Чечена
ден «хайлымак» деп чөмни
ып алганын база чугаалады.
сумунуң төлээлери ийиги
рге төлөптиин көргүстүлөр.
Шынаа сумузуңуң көдээ Куль-
ра бажынының ажилдакчыла-
Чойганмаа Донгак, Анай-Хаак
дуп, Милана Миндия, Эмма
алык, Лидия Доржу олар инек-
раалыг, хараган картындан,
нчелиг, кызыл шайны, ыт ка-
ндан, сүттүг шайын, национал
ш-чөмин делгеп, таныштыр-
ш, үшкү чергениң шаңналынга
лөптүг болган. Шуурмактан
лген аныяктар Роля Кунгаа-
й, Ляна Салчак хымыраан,
сүтүг болгаш хоорган шайын
чаа-биле хайындырган деп
аладылар, ол база тускай,
лүн чорду.

Чыргалаңды сумузуң Күн-
үлөрнүң төрөл аймаандан
Сондуймаа төлээлеп кел-
н. Ыт кадындан, дустуг кара

ТОРГУ ХЭЭЛИГ УЗУН ТЕСТЕ

чин, Көгел-оол Ланзы, Федор
Билчеймаа, Николай Чооду,
Самет Чимбиан база Василий
Хураган кожуунуң ат-сурагы
мөгелерин кончуг тодазы-би-
ле чарлап, төгүп турду. Тыва
хүрештиң мөгейикчилеринге
Тес-Хем кожуунуң чагырга
даргазы Толбан Самдан байыр
чедиргеш, чурттаар оран-сава
тудуп алыры-биле 34 аныяк
өг-бүлөгө тускай ынзылга би-
жиктерни (сертификат) ора-
лакчызы Чейнеш Каржал-биле
тывысканнар.

Кожуунга эрткен малчыннар
Наадымында Ак-Эриккен Чи-
мит Чамзы шүүлген, Эрзинден
Төмүр Дадый үжүрлөшкен,
3-4-кү шаңналдыг черлерге
О-Шынаадан Байлак Коштай-оол
биле Самагалтайдан Бянба Сал-

Наадымны байырлап, демдегеп
турар. 2019 чылдың алды айла-
рында бода малы 12290 баш,
шээр мал 84460, чылгы 6850,
ол ышкаш 675 сарлык бар, алды
баш төвөлиг. Кожуунда уксаа-
лыг ажил-агылыг «Чодураа»,
«Деспек», «Белдир», «Ирбис»,
«Теректиг», «Байлак», «Агросо-
юз» деп чеди көдээ ажил-агый
бүдүрүлгелери бар. Бо чылын
мал чөминге тараа культура-
ларын 440 гектар шөлгө тарып
олурткан. Араттар болгаш хууда
малдыг улус мал чөмин база
тарып ап турарлар.

Кожуунда «Аныяк өг-бүлөгө
— кыштаг» деп төлөвилелдин
боттандырылганының түңнө-
линде, үш чыл дургузунда 28
малчын немешкен. Ниитизи-би-
ле 8298 баш шээр мал бар. 3253

шайы, киш-кулаалыг, чойганныг
шайлыг. Ол ышкаш, кара айдан
шайны хайындырганы солун.
Ындыг шай бүүрек аарыгларынга
дузалаар. А хымыраан шай дээр-
ге, сугну хайындыргаш, сүттээш,
уругларга ижиртир. Оларның сук-
сунун хандыраарының дугайында
Зоя Күндүүевна сонургаан чон-
га тайылбырлап берип турду. А
Берт-Даг суурдан Энелел аттыг
херэеженнер чөвүлелинден
Айслу Чыргал, Чочаймаа Бил-
чир, Василика Самбыл, Чимита
Аракчаа, Чечен Чооду чоду-
раалыг шай, дуюглог шай, ыт
кадындан, шеңнелиг, хымыраан
шайын таныштырганнар. Бил-
бес улуска бир тывызык чүүл
дуюглог шай болган. Ол дээр-
ге — шээр малдың дуюгларын
өрттедип алгаш, шайга холааш
хайындырып алыры ол-дур деп
тайылбырладылар.

— Шуурмак, Чыргалаңды,
Берт-Дагның төлээлери тус-
кай шаңналдарга төлөптиин
көргүскөш, база шаңнатканнар.
«Сүүзүннүг, сүттүг шайым»
деп байырлалга сумуларның
төлээлериниң белеткели шы-
рак болгаш идепкейлиг кириш-
келгенин Тес-Хем кожуунуң
культура ажилдакчызы Наталья
Дугар-оол онзалап демдегледі.

ЧА АДАР

АДААН-МӨӨРЕЙ

Тес-Хем кожуунуң Наадым
байырлалында ча-согун маргыл-
даазын киригени солун. Ук оюнга

үжөн бир киржикчинин тозу кыс
уруглар болган. Самагалтай,
О-Шынаа, Ак-Эрик, Белдир-Арыг
суурлардан база спортчулар
келген. Адаан-мөөрейлиг белен
звес маргылдаага уруглар ара-
зынга Самагалтайның 1 дугаар
школазының 8-ки классчызы
Айлана Бумбалдай тиилзэн, ий-
ги черни база-ла ол-ла суурдан
Ольга Доктугу, Шораана Мон-
гуш үшкү шаңналга төлөптиин
көргүскен. Уругларның тренери
хоочун башкы Федор Билчеймаа.
Оолдар аразынга Роберт Оюн
тиилзэн, ийги шаңналды Эр-
зинден Шораан Шөмбүн алган,
Самагалтайдан Орлан Эрэндей
үшкү черге төлөптиг болган.
Ча-согун маргылдаазынга ти-
лекчилерге акша шаңналдарын
тывыскан. Идепкейлиг киришкен
оолдар, кыстарга спортчу чеди-
ишкиннерни күззэн.

ЭЗИР КУШ ДЕГ МӨГЕЛЕР

Тес-Хем — алдар-аттыг мөгө-
лер чурту. Таңды-Тываның мөгези
Арзылаң Күдерек Эрзин, Тестиң
оглу, Сүктер Шимет, Иван Хура-
ган, Сайын-Белек Түлүш база
Начын мөгелер Соном Соян, Ва-
сильи Чазыр, Сергей Дандааны
чоргаарал-биле адап болур.

Бо байырлалда шүүргедзэн
эзир куш дег мөгө оолдар ачыр-
дачыр тудушканнар. Хүрештиң
кол шииткекчизи Самагалтайда
уругларның спорт школазының
тренер башкызы Сайын-Белек
Соян, чазаанчылар Начын Эрэн-

чак үлөшкеннер.
5-ки 8-ки шаң-
налдыг черлер-
ге Буян Балдыр-
жаа, Эртине
Увангур, Күдер
Кунужал, Белек-
Байыр Делег
олар төлөптиг
болганнар.

Тыва хүреш
маргылдаазы
биле чүгүрүк
малдарның ча-
рыжы база кады
эртери чаагай
чаңчыл. Тес-
Хемниң Сайгын
деп черге чүгүрүк
аъттар чарыжын
салган. Аныяк
малдар аразынга, бир дугаа-
рында Айдың Биче-оолдун аъды
кирип келген, ийи черде Эдуард
Эрэндейниң, Соян Самбуунуң
аъды үшкү байзаны алган. Арткан
шаңналдыг черлерге Соном-Бай-
ыр Дондайыны, Айдыс Чаймааның
чүгүрүк малдары төлөптиг болган.
Улуг аъттарга бир дугаарында
Саян Соянның, ийги байзада
Саякар Сагаан-оолдун, үш дуга-
арында Буян Мугурнуң малда-
ры келген. Сылдыс Чаймааның
аъды дөрт дугаарында, Сергек
Калданның аъды бешки байзага
кирип маңнап келген.

АЖЫЛ-ИШТИҢ ТҮҢНЕЛИ

Тес-Хемниң кызымак ажил-
ишчи чону мындыг түңнелдерлиг

баш хой, өшкү төрүүр бооп ту-
рар. Бо чылын ийи дугаар чада-
зы дооступ турар төлөвилелдин
2017 чылдың киржикчилери 200
баш төрүүр хоюн дараазында
аныяк малчын өг-бүлөлөргө
хүлээдир. Оларның кыштаан-
да бажың-балгады, кажаа-
хораазының тудуу адакталып
турар. «Аныяк өг-бүлөгө — кыш-
таг» төлөвилелдин амыдыралга
боттандырылганының талазы-
биле Тес-Хем кожуун бирги
одуругда. Мал ажил-агынының
талазы-биле база бо чылын
мурнакчы кожуун болганынга
тес-хемчилер чоргаарланып
турар.

Ася ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

САЙЗЫРАЛ ДЭЭШ ДЕМНЕЖИРИ ЧУГУЛА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

«Красноярск – Абакан – Кызыл – Хандагайты – Улангом – Ховд – Урумчи» автомобиль оруун тургузар дугайында төлөвилел дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кады ажилдажылга протоколунга ат салып тургаш, демдеглээн. Ук доктал-саавырга Тываның, Хакас Республиканың, Красноярск крайының, Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунуң, Моолдун Убса-Нур аймааның болгаш Хомду аймааның удуртукчулары аттарны салган.

«Азияже орук ажиттынар байдал тургустунуп турары Сибирьниң регионнарынга дыка ажыктыг. Далай-биле аргыжылыга чогу-биле тараа-быдааны экспорт таварыштыр сайгарары биске берге. Көдээ ажил-агый продукциязын даштыкы чурттарже дорту-биле үндүр садар ар-

ганы мында бирден-бирээ чокка чугаалажып турары, Тываның долгандыр туруп турар регионнарга, оон экономикага сайзыралынга ажыктыг чугаажок» — деп, Омск областың губернатору Александр Бурков демдеглээн.

«Сибирь дугуржулгасы» деп регионнар каттыштырган ассоциацияның даргазы, Тыва-

ның Баштыңы Шолбан Кара-оол чөптүг кады ажилдажылганы Моол болгаш Кыдат талалар-биле чорудуп турарын губернаторлар демдегледип турар. Даштыкы удуртукчуларның авто-орук болгаш демир-орук тудуун Россияже угланышкынның чорудар күзелинге сонугралдыын Алтай крайының губернатору Виктор Томенко илередип турар. «Сибирьниң экономикага күш-шыдалы бо хүнде экспорт ажил-агыйынче кирип, ындыг деңгелде келгени шын. Чаңгыс талазындан Россия чеже-даа орук тудар болза, кызыгаарның ол чарында күженишкин чокта күзел бүтпес. Бүдүрген продукция, кижилер, туристтер бөлүктөр — удур-дедир солчулга кайы-даа талазына орулгалыг болур дизе, бо транскызыгаарлыг автомобиль коридору удур-дедир сайзыраар ужурулг».

Хуралга Сибирь федералдыг округта туризмниң инфраструктуразын база чугаалашканнар. Россияда бо талазы-биле округ дөрт дугаар черде. «Сибирь дугуржулгасы» деп регионнар каттыштырган ассоциацияның күүсекчи комитетинин ажилдап кылганы «Турисчи Сибирь» деп каталогту база бараалгаткан. Бо хүннерде «Сибирьниң туристтер угланышкыны» деп медээ-информастыг портал база ажилдай бээр. Аңаа регион бүрүзүнде бедик шынарлыг ресторанның, гостиницалар, туристтер кокпалар дээш оон-даа өске чүүлдерни мөөңөп каан болур. «Россия Федерациязының иштики болгаш даштыкы туризмни 2019-2025 чылдарда сайзырадыры» деп федералдыг тускай сорулгалыг программазын бадыткаан соонда, Сибирьден кириген төлөвилелдерниң

шудургу боттанып эгел маңаа дыңнаткан.

«Сибирь дугуржулгасы» регионнар каттыштырган ассоциация 2020 чылда тургустунуп бээр 30 чыл болур. Бир ажилын ол Кемерово областын дээрзин дөңсөткөзүп алган. Сибирь федералдыг ассоциацияны башкаруучу тилери кады демнежиле, социал-экономикага, кулаачыларга, болгаш хамааты харылзанын быжыктырып, ниити сайдыыштыг дээштиг, үрө-түңнелдиг ачар чорудар сорулгалыг оңускан. Келир чылын ассоциация мугур харлаан оюн кыла эрттирер деп, Кемерово областың губернатору Андрей Цивилев демдеглээн. Дарга Сибирьниң регионнар каттыштырган ассоциацияны удуртукчуларының ээлчэки чыгыжы — хуралы бо чылда болур деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Виктория Ай

Ада ТЮЛЮШТУН
тырган чурук

ЛАМАЛАР – СҮЛДЕ НАЙЫРЫНДА

Эрзинге Тываның лама башкыларының үш дугаар сүлде найырында шыдыраа, баг кагары, чадаг чарыш, хол бөмбүү болгаш тыва хүреш оюннарын солун эрттирген. Кижиге бодаарга-ла, ламалар чүгле хүрээ, дуганда улуг-биче чонунга ном-судурун ажып, тарина номчуп олурар ышкаш сагындырар. Олар оон аңгыда, боттарының аразында оюн-тоглаалыг байырлалдарны чылдың эрттирип чаңчыга бергеннер.

Чоокта чаа болган байырлалынга Камбы-лама эргелели, Үстүү-Хүрээ, Эрзин болгаш Дамба Брайбулинг хүрээлеринде ажилдап турар ламалар спортчу оюннарга дыка идепкейлиг киришкен. Шыдыраага Камбы-лама эргелелин башкылары Кежик, Сылдыс, Эртине, Минчи олар тиелзэннер. Ылаңгыя Кежик биле Эртине башкылар кымга-даа уттурбайн, тергиин ойнадылар. Ийи дугаар черге Үстүү-Хүрээниң ламалары төлөптүг болду. Лодой башкы, Тимур, Кара-Монгуш, Чингиз башкы олар база эки ойнааннар. Эрзинниң Нинче башкы баштаан, Айдын, Баазан, Буян башкы база Дамба-Брайбулинг хүрээзинин Орланмаадыр, Радж, Сайдаш, Начын башкы олар үш-дөрткү черлерни алгаш, шаңналдарга төлөптүг болганнар. Бо оюнну

Эрзин кожууннуң тергиин шыдыраачылары Альберт Хорлуу, Сүрэн Седипков, Март-оол Бүрөн олар башкарып эрттирген.

Беш километр хемчээлдиг чадаг чарышка Эрзин хүрээзинден Баасаң башкы бир дугаарында маңап келген, оон соонда Үстүү-Хүрээниң Артыш башкызы, үш дугаарында Начын, дараазында Дамба Брайбулинг хүрээзинин башкылары Адыгжы, Бүрбү Маадыр, Үстүү-Хүрээден Меңги башкы олар келдилер. А баг адарына назы-хар аайы-биле ийи аңгылап каан, үжен харга чедир аныяк ламалар аразына Аяс башкы, Долтан, Кежик, Сылдыс, Радик, Солаан, Баасаң, Ринчен база улуг башкылардан Тимур, Омак, Нинче, Санчай, Орланмаадыр, Эрес башкы болгаш өске-даа ламалар эки киришкен, шаңнатканнар. Ча-согун-биле баг адары — чонунуң сонугралын болдурган оюннарының бирээзи болур, лама башкылар барык шуптузу ча-согунну шыгаап-шыгаап, адып-ла турдулар, бо оюнга хуурак оолдар безин киришкен, Сүбүдей Ондар эң бичии кижикчи дээш шаңнатты. База турникке хараарына Эрес башкы, Роберт, Шулуу, Маадыр, Кара-Монгуш башкы олар кызып туттунгаш, шаңнадып турганнар. Оон соонда хол бөмбүүгө база-ла Камбы-лама эргелели,

Эрзин хүрээлеринин ламалары ойнадылар. Улуг ламалар аныяктардан дудак чокка ойнап турдулар, чиик, сергек башкылар көрүкчүлөргө хей-аъдын көдүрүп, солун, чараш оюннарны көргүскен. Оон аңгыда, алдан дөрттүң чирин дуглап, хүрешти-даа эрттиргени солун болган. Эрзин, Үстүү-Хүрээ, Камбы-лама эргелели, Дамба Брайбулинг ламалары шупту шаңнатканнар.

Тываның лама башкылары болгаш Эрзин суурнуң чурттачылары сүлде байырлалының дугайында боттарының бодадарын чугаалап турганнар:

Лодой башкы, Үстүү-Хүрээниң төлөззи: «Сүлде байырлалын ийи чыл бурунгаар Тываның лама башкылары шупту чыгып алгаш, сүмележи

чер-чурттугларымга өөрүп четтиргенивисти башкыларның өмү-нээзинден чугаалап тур мен».

Орланмаадыр башкы, Дамба Брайбулинг хүрээзинин ламазы: «Сүлде наадымын келир чылын бистиң хүрээниң ламалары эрттирер деп турар бис. Аргалыг-ла болза, чараш бойдус чурумалдыг Сүт-Хөл чуртумга найыры уламчылаар сорулгалыг мен, амдыгааштан эгелеп бо айтыргыны шупту сүмележи, дугуржур болдус. Бо найырда бистиң хүрээниң хуурактары бичии оолдар база кижип келгеннер. Кайы-даа ламалар дыка идепкейлиг-дир, моон-даа соңгаар мындыг оюннарны эрттирип турар болза эки-дир деп бодап тур мен. Тыва чонунуң адаанның үш оюну мында

дың хоочуну: «Бистиң Эрзиптир турар сүлде наадымы дугаар көрүп тур мен. Мен харлыг мен, кожуун чагырга болгаш эмнелгеге ажил хүндүлүг дыштанылгаже» — Бо назыга чедир ламалар деп мындыг солун байы көрбөз мен, дыка эки-дир тускай, моон-даа соңгаар чаар эрттирер болза ажыдаа, аныяк оолдарны эвил алганы эки болду. Ламаны кижиге чүгле хүрээге не үезинде көөр чүве болга спортчу оюннарны эрттиргелээни база онза-дыр».

Анай-оол Самдан, Эрзиптир чурттаачы: «Мен харлыг мен. Эрзинге-ла ажилчы үемни ажилдап тирдим. Амгы үеде хүн дыштанылгада-даа болза суурнуң, кожуунуң хей-ажилдарына кижип чон мен. Ламаларның байырла да шыдыраалап турар оонны сонуграп көрдүм, база шыдыраалаарына кижиге мен. Хоочуннар араа бо-ла шыдыраалай бээр бис. Хостуг үеде шыдыраа «Шын» солунну номчуп, чап ап тур мен. Моон-даа соңга лама башкыларның ышкашдыг оюн-тоглаадан эрттиргүзүң».

Шынап-ла, сүлде байылы аныяк-өскөнгө езулу өөредилгиге, ажыктыг депүст чугаалап турары шын. Ламаларның оожум-топтуг бүдү хүндүлээчели черле онза ду. Бо байырлалды Эрзиптир уругларның спорт школазы башкылары деткижи эрттиргеннер. Омак баштаан ламалар оларга өөрүп четтиргелердип, моон-даа соңга кады ажилдаарын күззүп Келир чылын сүлде байылы эрттирери-биле Дамба Брайбулинг хүрээзинин ламалар Орланмаадыр башкы хүлээ алган, ламаларны, хуурактар шуптузун бо найырга кижип чек кыйгырып турар.

Асия ТЮЛЮ

Арслан АРАКЧААН

тургаш, Үстүү-Хүрээге эрттирип эгелзэн бис. Лама башкылар чон аразынче кирип, хей-ниити ажилдарына, спортчу хемчеглерге идепкейин көргүзүп, кижип келген.

Омак башкы, Эрзин хүрээзинин ламазы: «Бо чылын сүлде байырлалын бистер Эрзин хүрээзинин башкылары хүлээнип алгаш, эрттирип турарымыс бо. Тываның ламалары чылдың-на бо байырлалды уламчылаар сорулгалыг. Бо байырлалга барык бежен лама башкылар кижип келген. Мындыг улуг байырлалды башкарып эрттирген Эрзин кожуунуң чагыргазына, уругларның спорт школазының башкыларына дет-

кирип турар, ча-согун адары, хүреш, шыдыраа. Хүреште алды аргалыг шыырак оолдар бардыр, олар келир чылын шупту содак-шудактыг чедип кээр боор дээрзинге база идегеп тур мен».

Нинче башкы, Эрзин хүрээзинин ламазы: «Сүлде байырлалында кижип келген ааскежиктиг кижиге-дир мен. Бистер, ламалар чон аразынче кирип турар болзусса эки деп бодаар мен. Бо байырлалда тура-соруктуг, спортка ынак оолдар бардыр, кандыг-даа маргылдаалардан чыда калбайн, бурунгаар-ла чүткүдүп чорзунам. Кижиниң хей-аъды кеззээде бедик, кандык-шыырак чоруурун чонумга күззээр-дир мен».

"Верховье-2019"

ТЫВА — ХОСТУГ САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ДЕВИСКЭЭРИ

Бо чылдың июнь 28-30 хүн-динде Сизимге орус дылдыгынун культуразының Бүгү-сая чергелиг «ВЕРХОВЬЕ» фестивалы хөй кижини чыг-Аңаа Тывадан аңгыда, Ка-стандан, Хакасиядан, Крас-ск край, Иркутск, Кемерово-блаетарындан 26 улусчу-чогаал коллективтери, тизи-биле 485 киж кириш-Ооң байырлыг ажыдыш-ының Тыва Республиканың эди Хуралының депута-Юрий Кара-оол, Тыва-спубликаның Чазак Дарга-ның оралакчызы Аяс Мөңге-ишкен.

Он сес киржикчи чедир кол-тив бүрүзү кеткен хеви-даа, селдезиниң-даа талазы-биле-боттарында дөмейлешпес, дунуу-биле бот-тускайлаң-таны онзагай, көрүштүг-лүп, фестивальга улам ба-ланчыг хөөнү кириген.

Фестивальдың кол органи-чызы — ТР-ниң аймак-сөөк-нар херектериниң талазы-не агентилели. Ооң даргазы-ина Кочергина бо чылгы-тиваль дугайында бодалы-не үлешти: «Нии-тизи-биле-тивальга киржикчилерден

аңгыда, 1500 ажыг киж чыыл-ганынга өөрүп тур бис. Чүгле-автомашиналарның саны бир-ги хүнде 117 четкен. Бо сан-чурагай үш хонук дүргүзүндө-немешкен дээрзи илдең. Оон-аңгыда, бо фестивальдың про-граммасынче бо чылын чаа-чүүлдерни кириштирип, немээн-бис. Ол дээрге, «Блинный двор»-деп, хөйге билдингир блины-дээр чемивисти быжыраарыга-мөөрей, «Молодецкие забавы»-деп, эр улустун күш-шыдалын,-оптук-кашпагайын көргүскен-мөөрей болгаш «Аудентичные-песни» деп мөөрейни эрттир-дивис. Манап турганывыс-дег, дыка солун болду, кир-жикчилер, көрүкчүлөр болгаш-аарыкчылар-даа таарзынган. Оон аңгыда, бо фестивальда-эзезинден тура доктаамал-киржип кээп турар бөлүктөр-бар. Оларның чугаазы-биле-алырга, чүгле мөөрейге киржир-дээш-даа эвес, сагыш-сеткилди-улам байлакшыдып, дышта-нып алыр дээш кээп турарлар. Кайда-даа фестивальдар хөй-эртип турар болгай, ыңдыг-даа-болза Тыва дээрге, бүгү-ле-эки-чүүлдерге бүргөткен, хостуг-сагыш-сеткил девискээри-дир.

Мында өгбелерниң чиңгине-тускайлаң езу-чаңчылдары-дазыл-дөзүндө кадагалатты-нып арткан деп үнелеп тура-рынга дыка өөрүп тур бис».

Фестивальга чүгле ырлап-шоорлаарындан аңгыда, орус-чоннун культуразын сонуур-гап кээп турар аалчыларга-ус-шеверлер боттарынын ар-гаан, даараан, чазаан кылыг-ларын, суй-белектерни делгеп-көргүскеннер. Чыл келген тудум,-делгепке калбарып, киржикчи-лер саны немежип турар. Кожа-чыдар Красноярск крайның Шу-шенское районундан Галина-Безновская хадың карты тостан-кылган янзы-бүрү кылыгларын-сонуургатты: «Уйнуум тосту-чыыл, арыглап, дилиндектел-бээрге, бодум кылып турар мен. Шаандан тура ада-өгбевистиң-уран-шевер ажылдарын тос-тан канчаар кылырын анык-өскөнгө көргүзүп, бо ажыл-ды төлөптүг уламчылаарын-күзээр-дир мен. Чогум шүптүзү-саттынмаан-даа болза, улус-дыка сонуургаар-дыр, ылаңгыя-бо лапти идиктерни тудуп-суй-бап, кедип-даа турар улус бар. Соталыг телефон хавын база-дыка алыксаар-дыр, чүгле хем-чээли таарышпайн баар, оозу-ла-кончуг. Тостан кылыгларны-үш-даа чыл эдилээр, чуп-даа-болур, белең-селен элевес-тир-ийин».

Аш-чемге хамаарыштыр-алырга, фестивальдың шөл-чүгежинде орус, тыва чоннарның-национал чемнерин белеткеп,-кылып турары келген улуска-эптиг, киж аштаар хире эвес. Черле ынчаш, Сизимниң турар-чери кайгамчык чараш бойдус-чурумалдыг тайга иштинде бол-гаш арыг агаары, киж базар чер-тыппайн баар чаптылдыр өскөн-честек-кады, ооң хостуг, чоргаар-бөдүүн чурттакчыларының ажык,-эки сеткилдиг хамаарылгазы,-бо фестивальче катап-катап-келиксээр күзелди оттурар со-рунзалыг.

Бо удаада Россиянын Жур-налистер эвилелиниң Тывада

салбырының даргазының ора-лакчызы Надежда Антупьева-ның сүмези-биле база эви-лелде бактаап турар колле-галарывыс-биле дугурушкаш,-фестивальдың ажыл-херээнге-бичии-даа болза киржилгелиг

көрүп, бодувус талавыстан сал-ган сорулгавыс чедип алдын-ганынга өөрүдүвүс. Мөөрей соонда-Юрий Ильяшевич бичии уруу-хенертен халып келгеш, таны-вазы менден дыңзыг куспакта-ныпканы — сеткилимни доюл-

болур дээш «Тыва — дириг езу-чаңчылдарның чурту: мээң ды-лым — сээң өңнүүң» деп тускай-шаңналдыг мөөрейни өске ре-гионнардан келген журналистер-аразынга эрттирер сорулгалыг-четкен бис. Ындыг-даа бол,-коллегаларывыстың чай чок-ажылдап турарын эскергеш,-күзелдиг улус аразында тыва дыл-да шүлүк номчуурунга мөөрейни-эрттирер аргалыг болдувус. Аңаа дөрт киж киришкен: Тыва-дан билдингир байкер, мотоцикл-мунукчузу Юрий Ильяшевич,-«Тыва медиагрупп» холдингиниң-кадрлар килдизиниң даргазы-Светлана Катышева, Хакасия-дан хөгжүмчү Юрий Макаров,-Усть-Каменогорскиден Любовь-Шультайс.

Билдингир уруглар чогаал-чызы Агния Бартоның «Буга-жык» деп шүлүүндө дөрт оду-ругну тыва дылга эки номчуп-күүсеткеш, Юрий Ильяшевич-биле Любовь Шультайс тиилек-чилер болган. Олар тус-тузунда-орус-тыва дылда шүлүктөр но-мун белекке алганнар.

Усть-Каменогорск хоорайдан-Любовь Шультайс: «Дыка солун,-манавааным мөөрейге кириш-тим. Бодумнуң өскөн-төрзөн-чуртум Казахстан, амгы үеде-Кемерово облазында мен. Тыва-дылда шүлүк номчааш, чуртум-ну сактып келдим. Дылдарывыс-дөмейлешкек болганы-биле,-са-гыш-сеткилим дойлууп, дораан-на бир-ле чылыг халыынга-алзыптым. Алды уйнуктарлыг-мен. Бо алган номумну уругла-рымга көргүзүп, тыва дылда-шүлүктөрни өөредир деп ши-ипирлеп алдым».

Тываның кол байкери Юрий-Ильяшевич «Тожудан мен, Ыр-бан суурдан келдим» деп тыва-дылга чугаалааш, «Хенертен-мындыг мөөрейге кириштим. Өөрүнчүг-дүр. Кол-ла чүве,-би-чии уруум дыка амырады» деп,-өөрүшкүзү-биле үлешти.

Чоннар аразында найыралды-быжыктыраарынга ыңдыг-ла хөй,-нарын чүү-даа херек чок чүве-ышкажыл дээрзин бо мөөрейден

дурду. Бичии чаштың ачазының-шаңналга алганы ному дээш-өөрүшкүзү, ооң чаптанчыг чылыг-куспаа ол хүн меңээ кандыг-даа-шаңналдан артык үнелиг болду. Бо удаада база фестивальче-чорааным халас эвес болганын-демдеглекседим.

Карина МОНГУШ.
Виталий ШАЙФУЛИНИН,
авторнуң тырттырган-чуруктары.

Арга-арыг ажил-агыйы

ЫЯШ КЕЗЕРИНИНЧ ЧУРУМУ

Тывада арга-арыг фондузунуң ниити шөлү 10 млн. 882,9 муңга болуп турар. Республикада хей кезинде арга-арыг шыпкан девискээрлерге Тожу биле Каа-Хем кожууннар хамааржыр.

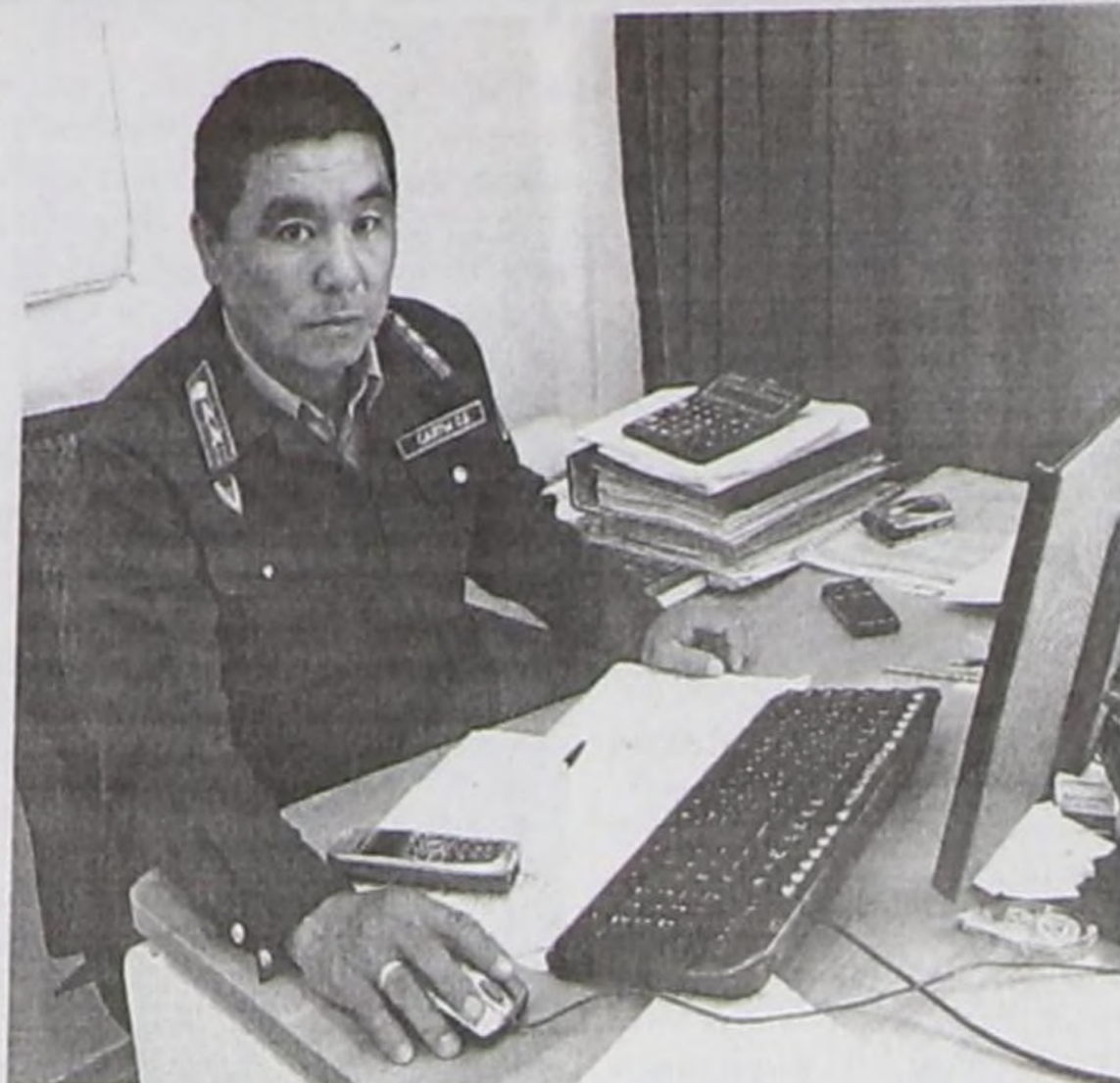
2019 чылдың ийги чартыының түңнелдери-биле республикага чөпшээрел чок ыяш кезип турган 51 таварылга бүртүктеттинген. Төтчөглекчилер Россияның арга-арыг фондузунга 2 млн. 204,6 муң рубльдин когаралын чедирген. Хоойлуга чөрүштүр ыяш кезип тургаш, туттурар болза, торгаал болгаш кеземче херээнге онаажыр, оон аңгыда, бойдуска чедирген когаралын база төлээр апаар. Арга-арыгдан ыяш кезип алырының чурумунуң дугайында ТР-ниң Бойдус курлавыры болгаш экология яамызының федералдыг күрүнениң арга-арыг болгаш өрт хайгааралының килдис начальнигинин орлакчызы Олег Саяты-биле чугааны кылдывыс.

ТАЙЫЛБЫР АЖЫЛЫ

Тайга-сынга, арга-арыг черге чөпшээрел чокка ыяш кезери хоруглуг деп республиканың чурттакчыларына тайылбыр ажылын удаа-дараа чорудуп турар бис. Бо ажилче республикада 207 күрүне инспекторлары хаара туттунган. Оларның 177-зи кожууннарда ажилдап турар. Ооң кол сорулгазы – арга-арыгны өрттен камгалаары болгаш чөпшээрел чок ыяш кезер таварылгаларны болдурбазы. Республикада 10 арга-арыг даамалдары ажилдап турар. Арга-арыгга ыяш кезеринин дугайында бадыткап турар документилер чокка ыяшты ужуруп, кезип турган хамаатыларны тудуп, кескен ыяшын санап-түңнээр. Чижээ, 10 дыт ыяштың хемчээлин куб метрге санааш, күрүнениң арга-арыг фондузунга чедирген когаралын үндүрер. Бир звес когаралдың түңү 5 муң рубль четпес болза, административтиг протоколду тургузар. Хоойлуга чөрүштүр ыяш кескен, арга-арыгга чедирген когаралының түңү 5 муң ажа бээр болза, кеземче херээнге онаар. Мындыг таварылгаларда күрүне инспекторлары факт-барымдааны тодараткаш, документилерни чыгаш, полиция ажилдакчыларыңче дамчыдып, кеземче харысалгазын онаары көрдүнгөн.

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОККА ЫЯШ КЕЗЕРИ ХОРУГЛУГ

2019 чылдың чартык чылында РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 260-гы чүүлүн хажыдып турар азы арга-арыгны чөпшээрел чокка кескени дээш, 14 таварылга бүртүктеттинген. Кожууннар аайы-биле байдал мындыг: Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарда 2-2, Чеди-Хөл, Таңды, Улуг-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл, Тожу кожууннарда хоойлуга чөрүштүр ыяш кезип турган 1-1 хамаатылар туттурган.

Тываның арга-арыгларына шөлээ-чөпшээрел чокка ыяш кескен 14 таварылга болган. Бо хүнде 14 херектиң ийизин суд көргөн. Чамдык хамаатылар күрүнениң арга-арыгга чедирген когаралын болгаш торгаалын суд бетинде-ле төлөптер. Арга-арыг ажил-агыйның инспекторлары суд үезинде буруудаттырып турар кижиге хамаарыштыр негелде билдиришкени кириер. Колдуунда-ла херекке ажил-агый чок кижилер онаажып турар. Оларның хей кезиин албан езузу-биле ажилда тургустунмаан болур. Арга-арыгдан ыяш ужуруп, үндүр сөөртүрү амыр звес берге ажил, ону чүгле машина-техниказы четчир кижилер шыдаар дээрзи билдингир.

САЯ ТҮҢНҮГ КОГАРАЛДЫ ЧЕДИРГЕН

Каа-Хем кожуунга арга-арыгга машина-техникалыг бир хамааты ыяш кезер бригаданы меге езу-биле хөлөзилеп алган. Ук ажилдакчыларга ол ыяш кезер дугайында керээ бар дээрзин бүзүрөткен турган. Күрүнениң арга-арыг болгаш өрт хайгааралының килдизинин ажил-чорудулгазының үезинде шөлээ-чөпшээрел чокка ыяш кезип турган бригада туттурган. Хыналда үезинде оларда ыяш кезер дугайында чөпшээрели-даа, керээзи-даа чок болган. Ынчангаш оларның ажылын соксадып, ажил берикчизин илередип, тыпкан. Бригаданың кескен ыяшын санааш, когаралын үндүргөш, херек оттурары-биле полиция ажилдакчыларыңче, факт-барымдааны чыгаш, дамчыткан. Бо хамааты меге езу-биле Россияның арга-арыгга сая ажыг рубльге когаралды чедирген. Судтуң шийтири-биле торгаал төлээринде аңгыда, кеземче херээнге онаашкан кижиден күүселде херээ езугаар күрүнеге чедирген когаралды эгидип турар.

БЕРГЕН ШӨЛҮНДЕН ЭРТТИР КЕСКЕН...

Арга-арыг ажил-агыйлары хамаатыларга бажың-балгат тудуп алырынга көрдүнгөн 250 куб

метр чедир ыяшты кезип ап болур. Чуртталга бажыңнарының одалгазынга ажыглаары-биле чылдың-на 18 куб метр одаар топпак ыяшты кезип ап болур. Ыраккы Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Тожу кожууннарының чурттакчыларынга 30 куб метр ыяш көрдүнгөн.

Ыяшты кезип алырда, чурттап турар черинин аайы-биле арга-арыг даамалынга билдиришкени кирип, күрүне каайлызын төлээр. Документилер дужаалдазын бөдүүнчүдүп, хамаатыларга эптиг байдалдарны тургускан. Тываның девискээринде арга-арыгны үш категорияга (курлавыр, камгалаалдыг, ажыгдалдыг) чарган. Арга-арыг даамалының ажилдакчылары черин шыып, керээ чарган кижиге ыяш кезер черин айтып бээр. Холунга ийи таланың аттарын салган керээни албаан шаанда, ыяш кезер эргези чок болур. Чижээ, чамдык хамаатыларларга ыяш кезер черин айтып берген соонда, керээ чокка ыяшты кезип турар таварылгалар база турган.

БИР ЧЫЛДЫҢ ДУРГУЗУНДА КҮШТҮГ

Хоойлу езугаар ыяш кезер керээ бир чылдың дургузунда күштүг болур. Бажың тудуп алыр дээш ыяш кезип алыр деп турар хамааты машина-техникалыг бригаданы хөлөзилеп алырын баш бурунгаар-ла бодап алган турар болгай. Арга-дуржулгалыг ажилдакчылар 3-4 ай иштинде ыяшты ужуруп, кезип кааптар. 250 куб ыяшты садып-саарып, өске улуска дамчыдып болбазын билип алыры чугула. Ыяшты чүгө бажың тудуунга ажыглаар ужурулуг. Чамдык таварылгаларда машина-техникалыг бригаданың ажилдакчыларына шалың орнунга ук ажилдакчыларның кескен ыяжы-биле санажып турган болур. А ол база хоойлу хажыдышкыны-дыр. Мындыг таварылгада керээ чарып алган кижиге административтиг протоколду тургузар.

ЧИИГЕЛДЕЛЕР

250 куб ыяшты кезип алыры-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга,

бойдустуң халавында раннарга, хоорай, суу ажил берикчизи-биле 3 өрү керээ чарып алган чедир аныяк специалист хей ажи-төлдүг өг-бүлелер литиктиг репрессиялардан деп санаттынып турар, "Аныяк өг-бүлөгө" губернатор төлөвилели жикчилеринге, I, II, III бинвалиттеринге, инвалидарлыг өг-бүлелерге, хүлээлгезин күүседип чок болган арга-арыг агыйының ажилдакчылар өг-бүлелеринге хоойлу чиигелделер көрдүнгөн.

ЧҮС КАТАП БОДАНГАНЫ ДЭ

Чеден-сезен харлыг, нарның азы чиигелде эргелиг инвалидтерниң чиижен, кажар улус ыяш биле керээлер чарып, сарыпкан таварылгалар бичижээ, хамааты кижиге алыры-биле 50 муң рубль төлээр турган болза, чеделиг улус 5 муң рубль Удаа-дараа хынап, тай ажилын кылып туруву мындыг байдалдар турган. Аныяк оолдар төрээнинин азы чоок эжилээ-биле арга-арыгдан ыяш чөпшээрелди берип, кезерип алыр. Кажан бодун таар бажың-балгат тудар үе келирге, ыяш кезип ала аңаа турбас, казыттыңа Чүге дизе, ооң ады да кире берген болур. Ынчүе үезинде каш акша-төгери дап алырының орнунга чү боданганы дээр.

Арга-арыгдан ыяшты кезерип ооң девискээрин бокталдызын база керээде айтты. Керээге ат салып тургаш, ийгилиг номчууру чугула дугайында база катап сагындырайын диге, чамдык улус керээзи номчуваан болур. Ынчүе үстүнде хажыдышкыны кылып, торгаал төлээр таваржырлар.

Арга-арыг — бистиң нал байлаавыс, арыг ага кадагалакчызы, долга турар делегейниң кайгы чараш чүүлдүң «көрүнчү» номиктиг хөгжүлдениң болгаш чоннуң чаагай чорундизини. Ынчангаш арга-га хумагалыг болуп керээ.

Шончалай ХОВУЧУГАЛА

Чуруктарны арка

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ХОМДУ ДАЙЫНЫНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ БИР АРЫНЫ

Бо хүннерде Тыва Республиканың чонун Кошту (Хомду) дайыны киржип чораан Урянхай Таңды-маадыр эрес-маадыр оолдарының келгениниң 105 чыл оюн илгелеп, эрес-дидим маадырларның менгежидип, турскаал турар деп шимчээшкинге каттыжып, турган-ачам Түлүш Ак-Кежеге оглу оолдун адын база «Шынның» чукчуларына таныштырар бодал-бо чүүлду бижидим.

Чылдар дүрген эртип, уттундуруп барса-даа, Урянхай Таңды-Тыва чурттуң эрес-маадыр оолдарының аразынче мен өгбелеривисти бистиң өзүп олар төлүвүс, аныяк салгал оларны чыгып чоруур болгаш утпас ужурулг. Маадырларның аттарын алдын үжүктөрүс турскаалга бижидип, ат-алдарын менгежидип, оларга чоргааланып, Азий тилиң төвүнге Урянхай Таңды-Тыва чурттуң күрүнени тургузарына үлүүн дүрген баштайгы эрес-маадырлыг баш оон эгелээнин утпаалыңар, чаңгыс чурттугларым. Ынчангаш бистиң атал, келир үеде чурттап артар ажы-улауске, оларга Хомду дайынының киржикчилериниң ат-алдарын камгалап, артап, чоргаарланып чорзун дээш, чыгышкынарны дамчыдып бээр — бистиң хүлээлгевис болур ужурулг.

Кыдат эжелекчи чургааннарның Тыва канчаар аажылап турганын улуг килер боттары көрүп чораан. Аныяк килер ону чүгле улуг улустан дыңнаан чордан башка, оон хилинчек-човулаңын бис. Ол кыдаттар чыл санында халдап турар, он-он, чүс-чүс актыг кижилерниң чыгынын үзүп, муң-муң малды сүрүп аныяк чараш тыва кыстарны арын-чок бужартадып каап чоруп турар. Ол үеде маньжур эжелекчилер чон аны-бүрү аар үндүрүп хавырып, дуудууда алды-киш, диң, кырга, алгы, шылгыла хураган кечин ап турган. Хамык үндүрүгнү Кыдаттың Бээжинге калар боттары чедирип берип турган. Хамык ону дээрбечилер үптөп, хунаап турар баар болза, ол үндүрүгнү катап ар, оон кырынга улгаттырган хуу база дээр. Ол хамык үлгедигни күжүр тыгар кайын белен уттур ийик.

1911 чылда Кыдатка Синхай хувисалы өөскүп үнгөн соонда, ол эпиги калды Моолдун бурунгаар үзөлдиг күметтери шын ажылап, бодунуң чуртунуң хамаарышпас чоруун дил алып сорулганы салганнар. Ол килер үеде Петербургче хаанниң туң күчүзү-биле иштики, даштыкы оолду каттыштырып, бот-догунаан үнени тургузарына дуза дилээри-

биле төлээлери чоруткан турган. Тывага ол үеде база национал-хосталгалыг шимчээшкин эгелеп, садыгы кыдаттарны чер-чурттан үндүр сывырып эгелээн. Ынчангаш 1911-1914 чылдарда Тывага болгаш Моолга национал-хосталгалыг шимчээшкин Хомду шивээзин манчы-кыдаттардан хостааны-биле доозулган.

Эртемден Юрий Аранчының тодартканы-биле, Бээзи кожуундан чарлык шерии 195 киж, сүзүк шерии — 66 киж, Хемчиктиң Даа кожуундан 180 шериг эки тура-биле киришкен. Ынчангаш Хемчиктиң ийи кожууннарындан 441 киж деп санаар болза, ниити 700 хире киж болуп турар. Тыва шериглер кожууннар аайы-биле тускай туктуг турганнар. Бээзи кожуун — сарыг, Хемчик (Даа) кожуун — шулу кызыл, амбын кожууну — карала туктарлыг турганнар.

Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп тоожуунда кири бижиттинген эгезинде Шагаан-Арыг хемниң Кара-Тал дужу черге Хаспаажык биле Мойтужуктуң айттыг кижиге душканының дугайында бижээн чүүлүн сактыр боор силер. «Эрги эзер урдурган, кышкы негей тонуг, өшкүс салы агарып калган кырган ирей болган. Мунган адының шыраа кончуг». Ол ирей ады аскай берген оолдарга дуза каткаш, оларның аразына «Буяныг Дүлүш» деп атка четкен киж. Ол мээң кырган-ачам Түлүш Токаш-оолдун адазы улуг кырган-ачам Түлүш Ак-Кежеге бооп турар. Чаа-Хөлдүң Кара-Тал сумузунга чурттап чораан улуг Түлүштерниң тос оол алышкыларының бирээзи. Урянхай Таңды-Тыва турда Хемчиктиң Бээзи кожуунуң улуг Түлүштер сумузунга чурттап турганнар. Кара-Тал уну Улуг-Хем кыды, Дөң-Терек, Кара-Бей, Даг Ужу, Аргалыкты, Ээр-Хавак, Хүүле хемниң бажы, Бестиг-Кара, Арыг-Үзүү ынчаар көжүп, чурттап чорааннар.

«Уйгу чок Улуг-Хем» тоожунуң маадыры Буян Көгел кырган-ачам Токаш-оолдун үе-черге эжи бооп турар, кайгал Онзулак, Хаспаажык, Мойтужук өскөлөр-даа, кырган-ачам сугнуң аалына, хонуп-дүжүп турганын тоожуда бадыткап турар. Түлүш Токаш-оол Ак-Кежеге оглу узун шыырак, адында олурптурга, ийи буду черге сөөртүнүп чоруур, ол үеде 22 харлыг турган. Тываның кайгал, эрес оолдары-биле эдержип чорааны илден. Улуг-Хемниң Хүүле хеминиң бажында, оон-даа ыңай ажа бээрге, Бестиг-Кара деп кончуг чараш чер бар. Ында Токаш-оол ашактың чадыры бар, чанында кара-сугну оон ады-биле адаан чүве деп ол черниң улуг чурттакчылары билер улус. Ашактың холу кончуг

шевер чораан киж, бичизинден тура дарганнаар, дуңмаларын, уругларын, оолдарын дарган ажылынга өөредип чораан.

Хомду дайынының төөгүзүн быжыглаарына Виктор Седипович Кызыл-оолдун үлүү улуг. Ол тыва дыл, чогаал башкызы, хей санныг өөредилге-методиктиг эртем ажылдарын, өөредилге номнарын бижээн. 1960-1983 чылдарда чырыкче үнген 3-8 класстарның тыва дыл, төрзүн чогаал номнарының автору. Алдан чылдарның ортузунда Иркутск хоорайга башкы институтунуң төөгү факультетин доозуп тургаш, «Хомду дайынына киришкен Улуг-Хем девискээринден эки турачылар» деп темага шинчилеп ажылын кылган. 1964 чылда Улуг-Хем кожуунуң девискээринде Кызыл суглуг Баян-Кол дужунда «Оттук-Дашка» база Арыг-Үзүү суму девискээринде Даг-Ужу деп черлерге мөгейиг-турскаал көжээлери Чаа-Хөл ортумаа школазының өөреникчилери-биле ол кылган турган. Шак бо черге кыдат шериглер биле тыва араттарның аразына үскүлежишкен турган. Ол үеде Баян-Кол Улуг-Хем районга хамааржыр турган. Ол көжээлери ам-даа тургулаар, чүгле ара кагдынган. Амгы үениң салгалы, Улуг-Хем биле Кызыл кожууннарның удуртукчулары төөгүлүг черни кичээнгейге алыр болза эки деп бодаар мен. Алдан чылдарда 7-8 класс өөреникчилер амгы үеде 70 хар ажа бергеннер боор. Оларның чамдыгы Чаа-Хөл кожуунуң девискээринде чурттап, хүндүлүг башкызын сактып чоруурлар. Оларга Раиса Сагаан-оол, Шаңгыр-оол Суван, Татьяна Кууртук, Владимир Чадамба, Евдокия Шырбан, Маадыр-оол Сүктөр, Диис Чыртык дээш өскөлөр-даа хамааржыр.

Виктор Седипович Чаа-Хөл школазына башкылап, оон соонда хей чылдарда өөредилге черин удуртуп келген. Сезен чылдарда чаа Чаа-Хөл ортумаа школазына тыва дыл, төрзүн чогаал, төөгү башкылап чорааш, школаның девискээринде «Ада-чурттуң улуг дайынына Чаа-Хөл девискээринден киришкен эки турачыларга» деп турскаалды кылып, ол үеде өөреникчилери-биле ону шуткуп, дерип, каастап, бодалын бодунуң акша-төгери-биле боттандырган киж. Көдээ советтиң, школаның, совхозтуң удуртукчулары ынчан дуза катпааны хомуданчыг бооп арткан. Турскаалды башкызының айтышкыны-биле хол-биле кылырынга өөреникчилер — класс даргазы Динара Үндүүней, Андрей Севээн, Алина Балдан, Мergen Монгул, Алик Аспан-оол болгаш өскөлөр-даа киришкен.

Виктор Седиповичиң быжыг тура-соруу-биле чогааткан, шинчилээн, бүдүрген ажылынга, үүле-херектеринге, кылган ижинге бердингенин демдеглээр мен. Назыны улгады-даа берген болза, Чаа-Хөлдүң школазына музей-классты ажыдып, янзы-бүрү экспонаттарны, фотоальбомнары чыып кылган киж. Ол класс-музейни чылдан чылче ам башкылар, өөреникчилер долдуруп турарлар. 1989 чылда башкы хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, Шагаан-Арыг хоорайже көшкен киж. Улуг-Хем кожуунга улуг музейни база ол ажыткан. Колту (Хомду) дайынының киржикчилериниң дугайында оон чыгган материалдарын Хайыракан школазының музейинге дамчыткан деп, Чаа-Хөлдөн башкы Байлак-оол Сагаан-оол бадыткаар болду. Виктор Седипович сөөлүндө ажы-төлүнүң аайы-биле Кишиев хоорайже көжүп чорупкан киж. Бо башкыны сактып бижири ужурум — кырган-ачам Токаш-оол (шолазы «Эт-Баштыг») эрги Чаа-Хөлдүң Кара-Тал сумузунга чурттап турда, башкы өөреникчилери-биле Хомду дайынының киржикчилерин өөренип, шинчилеп тургаш, оон-биле чоок чугаалашкан дээр чораан. Оон-биле кады Хомду дайынына киришкен төрели Түлүш Кадын-Нава, чаңгыс чер-чурттуу Шырбан олар киришкен бооп турар. Башкының материалдарын сураглап, Хайыракан школазының музейинге чордум, дыка хей материалдар чиде бергенинге хомудаар-дыр мен.

1944 чылда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынче кирип турда, арат чон документилерин кылдырып турда, кырган-ачавыс Түлүш Ак-Кежеге оглу Токаш-оолдун документ езугаар ады фамилияже, фамилиязы (Түлүш) адынче шилчий берген. Ол үениң негелдизи ындыг турган боор. Оон эгелээш, кырган-ачавыстың ады ажы-төлүндө, оларның уругларының, оолдарының оолдарында салгал дамчып арткан, аас-кежиктиг чурттап чор бис.

Эрес-дидим, тура-сорукут өгбелеривистиң эрткен төөгүзүн тыва чонувус сактып, эки тура-биле өгбелерниң кылган турскаал-мөгейиглерин, амгы салгал чер-девискээр аайы-биле чаартып, аштап-арыглап каарына улуг бүзүрээр-дир мен. Өзүп олар ажы-төлге ол өөредиг-даа болур, кижизидилге ажылы-даа болур боор. Ынчангаш, кырган-ачам Түлүш Токаш-оол Ак-Кежеге олгунуң дугайын чонумга бараалгадып, төөгүнүң бир арынын база ажыттым.

Сергей ТОКАШ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХОВУДА ВАГОНЧИКТЕР

Маадыр хоорай — Волгоград-көрүп, оон облазында но-востурп турар «Суровикино» хозка дузалашканывыстан үжүн үш чыл эрткен. Ынчангадан, дөрт аңгы кожуундан, башкыга баштаткан 100 өөреникчи чораан бис. Ол чурттуң ногаа аймаа ажаар, хозтарына дузалажыры-не күштү республикалардан чыгып, күш-ажылчы лагерлерге түдүп турган. «Суровикино» хозтуң кол ажылы база-ла аа тарып, ону ажаар. Мээң өөреникчилерим бичии вагончик-чурттавышаан, совхозтуң но-восту ажаажып турган. Баштайган үевиште огурец, морковь, уст, помидор аймааның чал-дын чашпандан арыглаар тур-вус. Оздун чулары берге ногаа, морковь. Он сес чалга ол хире-ле ки, эртенгениң 8 шактан кежээ 6 кта чедир, арай деп төндүр аш-турдувус. Доозуптарывыска, ромом кылган ажылывыстың мээлин көргөш, бухгалтерге

хүлээдип бээр. Совхозтуң бүгү ажилчиннары, агроном, бригадир, повар дээш өскөлөр-даа, база ховуда турар вагончиктерге чурттап, ажилдап турган.

Бүдүн ай эртип турда, огурецтер быжып, чемижи улгадып кээр. Оларны тускай хааржактарга сорт аайы-биле чыыр. Хүндүс огурецти чыгган болза, кежээ-зинде кончуг улуг суггарар машина чалдарны хөөлбектендир суггарып кааптар. Ийи-үш хонганда, огурецтер хөйү-биле катап үнгүлөп кээр. Чыып каан огурецти садып алыр дээн чийк машиналыг улустар келгеш, удур чүдүрүп-ле турар.

Оон соон дарый, каш хонуктар эрткенде, помидорлар кызып эгелээр. Шоолуг кыспаан, ногаанзымаар турда, помидорларны сорт аайы-биле аңгылааш, хааржактарга чыып, машинаже чүдүрер. Оларны Ыраккы Чөөн чук

баар поездиге чүдүргөш, чорудуптар. Ол ногаан помидорлар орука бар чыда, кыза бээр. Бир неделя эрткенде, улуг шөлде помидорлар кып-кызыл апаар. Чыып, садып турувуста-ла, үгдерерттир быжа бээр. Мырыңай чай чокталыр турдувус. Ол ажил бөрге-даа эвес, а харын кончуг солун.

Кежээлдерде волейбол, футбол ойнаар турдувус. Чамдыкта маргылдаа-даа эрттирер, ол чер улузу-биле хурешке, тенниске, волейболга «чижи турдувус». Чамдыкта күш-ажыл лагеринге уран чүүл коллективтери кээр, оларның-биле танцылаар, ыр-лажыр бис. Уруглар чалгаарава-стар. Шак ынчаар ийи ай иштинде уруглар хөлүг дыштанмышаан, совхозка дуза кадып, акша-даа ажилдап алганнар. Чанар үевис чоокшулаанда, бистиң совхозулузу үдеп, кончуг шыырак хоюн дөгериң, «изиг-ханнаткан-даа».

Орукка чири-биле конфета, печенье, ногаа, масло, мед дээш аш-чем аймаан долдур хаптап бергеш, байырлажып үдээн.

Волгоград хоорайга ийи-үш удаа экскурсиялап четкен бис. Бедик черден хоорайны, солун концерттерни, сес муң киж олуттуг театрга көрей концертти-даа магадап көрдүвүс. Маадыр хоорайны камгалаар дээш амы-тынын харам чокка берген хей санныг солдаттарга турскааткан шөлге барган бис. Өшпес от туткан чер иштинден үнгөн холдарлыг турскаал сагыжывыста арткан. Оожум агымныг Волгага хайгааракчыларлыг эштип турган үевис база бар. Чурттуң төөгүзүндө кирген Емельян Пугачевтуң, Степан Разинниң тура халышкынарнын бо хем-биле холбаалыг болгай деп сактып турдувус. Некрасовтуң «Волгада бурлактар», «Тараачынар

уруглары» деп чогаалдары база улуг Волга кыдының чонунуң амыдыралының дугайында болгай. Оон аңгыда, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл шеригниң Волга кыдынга немецтерниң ырмазын сый шапканы төөгүдө база бар.

1986 чылда мээң-биле Волгоград облазынга чораан клазым өөреникчилери — класс даргазы Абдель Монгуш, ораалакчылары Алдын Монгуш, Валера Ондар, уран чүүл талазын харыылаар улус Чечен-оол Ондар, Май-оол Монгуш, оон ыңай Амир Түлүш, Слава Ондар, Макар Ондар, Март-оол Донгак, Валера Монгуш, уруглар — Чечена Монгуш, Уран Ховалыг, Оксана Ооржак, Айна олар. Бо уругларым ажылгыр, кежээ, идепкейлиг, харысаалгалыг улустар, ырак черге чорааш, оларга чоргаарланып чораан мен.

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.
Кызыл хоорай.

Байыр чедиришкени

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс Александр Мижит-оолович Күнзек июль 1-де 62 харлапкан. Каң дег кадыкшыл, аас-кежик, өөрүшкү кезээ шагда ачавыстан ыравазын, ам-даа 100 харны харлап, хей-хей чылдарда бистиң аравыска чоруурун сеткиливис ханызындан күзедивис.

Изиг ынак сеткил-биле ийи кысты,
ийи оолду
Бодарадып, чаяп алган эргим, ынак
ачавыска,
Идегелдиг, даянгыжы ажи-төлү дөгөрез
Бөмбүрзектиң бүгү каазын сөңгөдөвис.

Ажи-ишке эрес-кежээ, арат-чонга
эптиг-эвилең,
Ам бо хүнде алдан ийи харны уткуп турар
ачавыска
Аас-кежик, кадыкшылды, өөрүшкүнү,
Ажи-төлү шупту күзеп, чалбардывис.

Алдан артты харап келген, эрес-кежээ
Ачавыс сээ, айыраң-каас чечектерни
сөңгөвишаан,
Ам бир катап 60 артты ажыр басып,
чурттаарыңны,
Алган-йөрзеп, байыр тудуп чалбардывис!
Уруглары, оолдары, кензэттери,
күдээлери, уйнуктарындан.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Хайбан Аксиньи Олчеевны о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения – ведение личного подсобного хозяйства на полевых участках, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Ак-Даг с общей площадью 20000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0701003:135 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 12.04.2018г. № 276).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 02.08.2019г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям КЕНДЕН Х.П.

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка сроком на 20 лет с кадастровым номером 17:04:0201021:193, из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бурен-Хем ул. Енисейская д. 1а, общей площадью 1775 кв.м. с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по пятницу с 9.00 часов до 13.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительства и контроля ОЛЕТ А.А.

ИП Власкина Елена Викторовна объявляет о предоставлении услуг по размещению наружной рекламы, полиграфических и иных услуг в период выборов депутатов Верховного Хурала (Парламента) Республики Тыва. Печать на баннере от 190 руб.
г. Кызыл, ул. Комсомольская, 42,
тел. 8-913-344-40-33.

Утерянный аттестат о среднем общем образовании №0170400, выданный в 2014 году МБОУ СОШ с. Сосновка Тандинского кожууна Республики Тыва на имя Дажисан Агармаа Артыковны, считать недействительным.

Утерянный аттестат об основном общем образовании №01724002965131, выданный 28 июня 2017 года МБОУ СОШ № 1 п.г.т. Каа-Хем муниципального района «Кызылский кожуун» Республики Тыва на имя Багай-оол Ольги Оттуковны, считать недействительным.

Хүндүлүг номчукчу!

«Шын» солунун редакциясындан Тыва Республиканың Үндезин хойилузуңуң (Конституция Республики Тыва) номун садып ап болур.
Өртээ 100 руб.
Кызыл хоорай,
Красноармейская кудумчузу,
100 (Парлалга бажыңы),
каб. 309а.
Тел. 2-18-10.

СЕРЕМЧИДЕ
ХОРАМЧА ЧОК

Полиция ажилдакчылары бо чылдың эгезинден бээр автомашина оорлаан 30 кижини тудуп алган.

Республиканың ИХЯ-га «Транспорт аймаан оорлап алгаш баар чоруктарга удур баш бурунгаар хемчеглер» деп темалыг парлалага конференциязы болуп эрткен.

Бо чылдың беш айның дургузунда автотранспорт оорлаар чорукка хамаарыштыр 41 барымдааны демдеглээн. Машина иштинден бир-ле чүүлду оорлаан 25, а оон машинаны оорлап мунуп алгаш чоруй барган 16 таварылга болган. Оларның 85 хуузу дүнеки үеде үүлгеткен. Ол хей квартиралыг бажыңнарның чанынга, ылаңгыя найысылалдың «Автодор», «Башня» микрорайоннарының кеззэнге болуп турган. Оорлаттырган автомашиналарның 90 хуузуна камгалал система кылдырбаан болган. Үүлгедикчилерниң хей кезии «ВАЗ» маркалыг автомашиналарны чандыр көрбөс бооп турар. Даштыкы автомашиналарны мунуп алгаш чоруй баар таварылгалар база тургулаан. Чамдыкта чолаачылар боттарының серемчилел чогубиле когаралга таварып турар. Чижээ, март айда Кызылдың херзэжен чурттакчызы автомашиназының шимчедикчизин чылыдар дээш, ажилдадып каан. Машиназының дүлгүүрүн уштуп албайн, бажыңчы кере бергеш, 3 шак иштинде хайгаарал көрбөз. Белен ажилдадып каан турган машинаны ооржу мунуп алгаш, халдып чоруй барган. Ооң соонда ол транспортту шуут өске черден тып алган.

Сөөлгү беш айларның дургузунда машина-балгат оорлаанынга каразыдып турар 30 кижини тудуп алган. Кеземче харысалгазынга 34 кижини онааштырган, оларның аразында 11 кижини баш удур дугурушкан дөрт аңгы бөлүк болуп алгаш, оор херектерни үүлгедип турганы илерзэн.

Оорлап мунуп алгаш чоруй барган машина-балгатты оперативтиг дилээшкин хемчеглериниң түңнелинде бажыңнар чанындан, орук кыдыындан, ээн бажыңнарның хе-

риминден, чамдыкта ариштинден-даа тып турар.

Машина-балгатты мунуп алгаш чоруй бруктардан чайлаар биле дараазында дүрү автомашиналарның ээгыыр ужурлуг:

- Бирги ээлчегде, а билдин страховка камгалал медээ-сигналны кылдырып алыр.

- Машина-балгатты доктаамалга тургузар, за-даа телевидирлиг черлергузары болдунмаан тавда, бажыңнарының соңга доктаамал хайгааралг хей кижилер аргыжып турык сайылгааннарлыг чедаштында видео-хайгаалбан черлериниң, сады чоогунга тургузуп алыр.

- Автомашинадан метр ырап кылаштаарда ооң дүлгүүрүн аңаа кайарттырбаар. Гараж чажылдадып, чылыдып кшинаны ээн кагбаар. М дүлгүүрүн танывас улзурип каарга, олар ону хондур тургузар, чугдуртээр черлерге дүлгүүрүн болбас.

- Ооржуну күткүвези документилен болгаш чүүлдерни автосалон и көскү черге каап болбас.

- Машинаның дугуу бергени дээн ышкаш, када доктаар ужурга тавканда, серемчилелин ч болбас. Танывазы улуст аайы-биле кады чоруур жирлер кылдыр алырда, рымчалыг болур. Чаңгыс чолаачының чанында са олуртуп алырда, куржанырын сүмелээр.

Бир эвес машина-баллап турарын көргөн болзу ол дугайын полицияга дыңнадыры чугула. Телефон 9-36-01, 9-36-02, 9-39-11 а

ТР-да ИХЯ-ның ке дилээшкин эрге

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11750 эк
Үндүрүлгениң тиражы: 3900

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнун үлүлгезин
күүсөдип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.
Редакторнун оралакчызы М.О. Ондар — 2-17-91.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтиел-политиктиг болгаш социал айтырыглар (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агы (редактору А.Д.Б. Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян, корр. В.А. Аймаа).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва «Издательский дом
«Тыва-медиагрупп».

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаннун Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыган материалдарның авторлар
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейт.
Болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа факты
дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужааганы график езугаар —
херек кырында — 19.00. Солун келбейн барганда, 2-
2-18-10 телефонке долгаар.